

માનવીનો ચહેરો - વૈશ્વિક સ્તરે

કેટલાક સમય પહેલાં, 'મેં જોયેલા દેશોમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ' - એ વિષય પર લેખ લખવાનું આવેલું. એની શરૂઆતમાં મેં લખેલું કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ બધે સરખી હોય છે. એ પછી, અલબત્ત, વિષયને અનુરૂપ વિગતો જરૂર લખેલી.

બીજી એક વાર જે વિષય આવ્યો તે હતો - 'વિશ્વપ્રવાસમાંથી મને મળ્યો માનવીનો ચહેરો.' એને માટે પણ એવું જ એક સર્વસામાન્ય વિધાન કરી શકાય, કે માનવ-ચહેરો બધે સરખો હોય છે. એ સ્પષ્ટ છે કે અહીં માણસજાતનો બાહ્ય દેખાવ અભિપ્રેત નથી. દેશ-દેશ, જાતિ-જાતિના લોકો દેખાવે જુદા હોય છે જ, પણ મોઢાના આકાર અને ત્વચાના રંગની નીચે જે જીવ હોય છે, તેમાં કોઈ જ તફાવત હોતો નથી.

વિલિયમ શેક્સપિયરના 'મર્યન્ટ ઓફ વેનિસ' નાટકના પાત્ર શાયલોકની જાણીતી ઉક્તિ છે: તમે મને ચૂંટલી ખણશો, તો શું મને નહીં દુઃખે? તમે મારા પર ઘા કરશો, તો શું મને લોહી નહીં નીકળે? વગેરે. એટલે કે, દુનિયાની દરેક વ્યક્તિના જીવનમાં આનંદ, પીડા, સગવડ, સંઘર્ષ વગેરે સર્વ સંવેદનો અને સંજોગો એકસરખાં જ હોય છે. સર્વત્ર રીતરિવાજો, ઉત્સવો, પ્રસંગો પણ ઊજવાતા જ હોય છે, ને તે પોતપોતાની રીતે; તેથી અમુક 'શું સરસ' ને અમુક 'સાવ નક્કામું' જેવું કંઈ હોતું નથી.

જે જુદું લાગે, કે ના સમજાય તે ના ગમે, એવું ઘણી વાર બનતું હોય છે. ટૂંકા પ્રવાસ દરમિયાન કોઈ પણ સમાજની ત્રુટિઓ નજરે જલદી ચઢે, ને વિશિષ્ટતાઓ ના પણ દેખાય, તેમ બને. વર્ષોથી થતા રહેલા પ્રવાસો દરમિયાન મને સમજાતું ગયું છે, કે દરેક જાતિ, કે દરેક વ્યક્તિ પણ, જે હોય છે તે - એ જ્યાં હોય છે, તેને લીધે હોય છે. એટલે કે, ભૌગોલિક પરિબળો, જેવાં કે ઋતુ, હવામાન, તાપમાન વગેરેની મોટી અસર સ્થાનના બંધારણ પર પડે છે, અને તેથી કરીને ત્યાંના જીવનનાં સર્વ પાસાં ઘડાતાં જાય છે.

ભૌગોલિક સંસ્થિતિના સત્યાર્થથી હું એવી સભાન બની છું, કે પ્રત્યેક સ્થાનને, ત્યાંના જીવનને, સમયની એક એક ક્ષણને નીરખું છું, પારખું છું,

એમને વિશે હરખું પણ છે, પણ સરખું છે - નથી, અને ગમતું છે - નથી જેવી બાબતોની વચમાં અટવાતી નથી. વિશ્વભરમાં માનવીનો જે ચહેરો છે - એટલે કે, માણસજાતનું જે નિજીપણું છે, તે એક કેલાઈડોસ્કોપ, અથવા રંગીન કાચના ટુકડા ભરેલા દૂરબીન જેવું છે. એને જરાક ફેરવો, ને દર વખતે એમાં રંગરંગીન જુદી આકૃતિ બનતી દેખાશે. જે મેટર (matter) છે, એટલે કે જે પદાર્થ છે તે તો એનો એ જ છે; એનું સંચાલન વિભિન્ન હોય છે.

આવો ખ્યાલ જો સર્વજનમાં પ્રવર્તતો હોય તો કેવું સારું. રંગરંગીન, કળાત્મક, સુંદર જીવનાકૃતિઓ જોઈને પરસ્પરને માટે, પરસ્પર પ્રત્યે કેવો સરસ, સહજ સ્નેહ અને આનંદ અનુભવી શકાય. પણ આ તો શંકાનો, સંદેહનો યુગ છે, Age of Suspicion છે. મેં નજરે જોયું, અને જાતે અનુભવ્યું છે, કે ૨૦૦૧ના સપ્ટેમ્બરની ૧૧મીની સવારે અમેરિકામાં પહેલી વાર આવો હિંસક, આત્મઘાતી ધ્વંસ થયો, ને તે પછીના એક કલાકમાં જ ખરેખર આખેઆખો યુગ પલટાઈ ગયો.

તત્કાળ એકમેકની બાબતે ગભરાટ, એકમેક પ્રત્યે તિરસ્કાર, અને એકમેક માટે ઘૃણાનો ભાવ, જાણે હવા દ્વારા, પ્રત્યેક શ્વાસેશ્વાસમાં ઝેરની જેમ ભળી ગયો. ત્યારથી માંડીને પરસ્પર સમજણ અને સહિષ્ણુતાનો અભાવ જાણે વધતો ગયો છે. અનેક દેશોમાં ત્યાંની પોતાની કોમ-કોમમાં, જાતિ-જાતિમાં પણ, કેવળ સાધારણ અણગમો નહીં, બલ્કે ઊંડો રોષ અને હિંસ્ર વર્તન સર્વોપરી બનતાં ગયાં છે. એમ પ્રશ્ન થયા કરે છે, કે બધ્યા ચહેરા માનવના છે, વિશ્વે શાને આગ બળે છે? વિશ્વે શાને લોહી વહે છે?

આખા વિશ્વમાં અત્યારે એવી માનસિકતા થઈ ગઈ છે, કે જેથી માનવીમાત્રને અન્ય માનવી પારકા લાગે છે. ક્યારે કોણ કોને ગમે, કે ના ગમે, તેના કારણની કશી ખબર ના પડે. ક્યાંક એક ધર્મના બે પંથો વિભાજિત થઈ જાય - જેમ કે ખ્રિસ્તી ધર્મના કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથો, ને ક્યારેક એક દેશની બે જાતિઓ અન્યોન્યને અસહ્ય થઈ પડે, જેમ કે આફ્રિકાના અમુક દેશોમાં. આવું વૈમનસ્ય સમજાતું જ નથી.

દુનિયામાં માનવ-માનસ જ્યારે આવું હોય ત્યારે કોઈ એક વ્યક્તિ સ્થાનોને, ને જનોને ચાહવા માગતી હોય, પોતાનું ગણવા માગતી હોય, તો તે અભિગમ

સહજ રીતે સમજાતો અથવા સ્વીકાર્ય નથી હોતો, બલ્કે વધારે શંકાસ્પદ બને છે. આ યુગ પ્રેમનો ઘણો ઓછો છે, વેરનો ઘણો વધારે છે. આ યુગ પરમાર્થનો નથી, સ્વાર્થનો છે. પ્રવાસી તરીકેની મારી ત્રિવિધ - ઈન્ડિયન, સ્ત્રી, એકાકી - હયાતીને લીધે મને આવા ઘણા અનુભવો થયા છે. વારંવાર થયા છે - મોટા ભાગે દેશો વચ્ચેની સરહદો પર, કસ્ટમ્સ અને ઇમિગ્રેશનમાંથી પસાર થતાં. અત્યાર સુધી સત્તાધારીઓનું અપમાનજનક વલણ અને વર્તન મારા ઈન્ડિયન હોવાને કારણે રહેતું. આતંકવાદના આ યુગમાં એની અંદર એકલી સ્ત્રી-પ્રવાસી માટેનો સંદેહ પણ ભળ્યો છે.

આમ છતાં, જોકે, હું વિશ્વને ચાહતાં અટકી નથી શકતી, પ્રવાસ કરવાનું ત્યજી નથી શકતી. કેટલાંયે અપમાનો હું ગળતી રહી છું, ભૂલતી રહી છું. મનમાં સાતત્ય છે તો તે વિશ્વને જોવાના-પામવાના આનંદનું છે. મને આખી પૃથ્વીનું બધું પસંદ છે. એનાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય, સંગીત, સમાચાર - બધું મને 'લાગે-વળગે' છે, હા, બધું મને મારું લાગે છે.

માનવજીવનનાં કેટલાં બધાં પાસાં અને પરિમાણો છે. એ બધાંને સમજવાનો, પોતાનાં ગણવાનો મારો પ્રયત્ન રહ્યો છે. મોટા ભાગે હું સ્થાનિક ધર્મશાળા જેવી જગ્યા શોધી લઉં છું, ને ક્યારેક જો કોઈ સ્થાનિક ઘરમાં રૂમ ભાડે લઈ શકાય તો તે તક લઈ લઉં છું. મારા મનનો આગ્રહ હોય છે કે બધે ગમવું જ જોઈએ, કારણ કે દરેક જગ્યા કોઈને ને કોઈને માટે ઘર હોય છે. આવી મનોવૃત્તિને લીધે હું જ્યાં જાઉં ત્યાં મને ઘર જેવું લાગે છે. ઘણા દેશોમાં મારે મિત્રો છે. અમુક દેશોમાં તો મારે 'કુટુંબો' છે.

દુનિયામાં જાહેર રીતે શંકા ને સંદેહનો યુગ ભલે છે, મારે માટે તો સ્નેહનો યુગ જ ચાલે છે. મનન-ચિંતન કરી કરીને હું સમજી છું કે સત્તાધારીઓ જ્યારે અપમાન કરે છે, ને નાગરિકો (માનવીઓ) જ્યારે અણગમો દર્શાવે છે, તે એમની સામેનાંની હયાતી વિશેની સમજણના અભાવને લીધે હોય છે. આથી જ હું માનું છું, કે માનવી-માનવી પ્રત્યે, વિશ્વમાંના જીવનની અનેકવિધતા પ્રત્યે, જીવની ઉદારતા બહુ જરૂરી છે.

ક્યાંયના પણ રીતરિવાજ વિચિત્ર શા માટે લાગે? વિસ્મયકર કેમ નહીં? ક્યાંયના પણ કળા અને સંગીત સામાન્ય શા માટે લાગે? સંમોહક કેમ

નહીં? અન્ય દેશના સાહિત્યમાંના કથાનકને સાધારણ કે નિરાશાજનક, અને મુખ્ય પાત્રને વિચિત્ર કે ઘૃણાસ્પદ કહીએ તે પહેલાં, ત્યાંના વાતાવરણ, જીવનસરણી, પરિસ્થિતિઓ વગેરે અંગેની જુદી સંભાવનાઓ વિશે વિચાર કરવાની તૈયારી કેમ ના હોય આપણામાં? કોઈનામાં?

કહેવાય છે કે Life is stranger than fiction. આપણે લખીએ કે વાંચીએ તે પુસ્તકો કરતાં ઘણી વધારે ગૂઢ અને ગેબી જિંદગી પોતે હોય છે. મૂલ્યો લગભગ બધાં, અને લગભગ બધે, સરખાં હોય છે. સાથે જ, મૂલ્ય-પાલન અને મૂલ્ય-ઉપેક્ષાની રીત સ્થાન-સ્થાનમાં જુદી હોય, તેમ માનવું પડે, અને સમજવું પણ પડે જ.

માનવીનો ચહેરો - વૈશ્વિક સ્તરે

પ્રવાસ, કે દુનિયાનું ભ્રમણ, ફક્ત ચક્ષુગત અથવા ભૌતિક પ્રવૃત્તિ નથી જ. એ કેવળ શરીરથી જ નહીં, પણ મન-હૃદયથી તેમ જ મનોમન પણ કરવાની હોય છે. એ ઉપરછલ્લી જ નહીં, પણ અર્થપૂર્ણ બનવી જોઈએ. સાચો પ્રવાસ ઊંડા ચિંતનનું ગતિશીલ સ્વરૂપ બની શકે છે.

દરેક ચહેરા પર એક એક, અથવા વધારે, મહોરું હોઈ શકે છે. આજના અતિ-આધુનિક કાળમાં તો ખાસ. પણ ‘માનવીના ચહેરા’નો ઉલ્લેખ હું જીવનના બહુ-પરિમાણી સ્વરૂપના સંદર્ભમાં જોવા પ્રેરાઉં છું.

એક નાના બનાવની વાત કરું. બે પરદેશી મિત્રો - એક ઇઝરાયલી, એક ઇરાકી - સાથે દક્ષિણ ભારતના એક ગામના બજારમાં ફરતી હતી. ત્યાં સીતાફળની લારી જોઈ. ‘કસ્ટર્ડ એપલ’ કહેવાતું આ ફળ ખાવાનું અમને મન થયું. ફેરિયાએ એક ફળની કિંમત દસ રૂપિયા કહી. અમે પચાસ રૂપિયા આપ્યા, એણે પાંચ ફળ પસંદ કરીને પ્લાસ્ટિક બેગમાં મૂક્યાં. બેગ અમને આપતાં પહેલાં એણે ‘આ એક વધારે’ કહીને બેગમાં છઠ્ઠું ફળ મૂક્યું. બંને પરદેશી મિત્રો ખુશ થયાં, નવાઈ પામ્યાં. મેં કહ્યું, ‘This is the essential India.’

બીજાં વિશેષણોની કે વધારે સમજૂતીની જરૂર નહોતી, છતાં કહેવાનું એ છે, કે હંમેશાં નહીં તોયે ક્યારેક, કોઈ ફળ વેચતો માણસ સાવ અમથા પૈસાના લોભથી, કે પરદેશીઓને છેતરવાના લોભથી દૂર રહી શકે છે.

ક્યારેક અચાનક કોઈ અજાણ્યા પાસેથી સ્નેહ મળી જાય છે. ઈજિપ્તના લક્ઝર ગામે આખા દિવસની ટેકસી કરેલી. સાંજે ચાલક કહે, મારે ઘેર જમવા આવશો? હું તો તરત તૈયાર. ગાર-માટીના એના રહેવાસની બહાર એણે ખાટલો મૂક્યો. ખૂબ ગરમ દિવસ પછી સાંજે સરસ ઠંડક થઈ ગઈ હતી. એની પત્નીએ જાડા રોટલા જેવી બ્રેડ અને ભાજીનું સ્વાદિષ્ટ શાક બનાવ્યું. કુટુંબની સાથે બેસીને હું જમી. એમણે મહેમાનીનો, મેં મિજબાનીનો આનંદ અનુભવ્યો.

દક્ષિણ આફ્રિકાના પિટરમેરિત્સબર્ગ શહેરમાં, મારી મિત્રની ઓફિસમાં કામ કરતો એક સ્થાનિક યુવાન મને ત્યાંના ટ્રેન-સ્ટેશને લઈ ગયો. મારે માટે એ ઐતિહાસિક તેમ જ લાગણીસભર સ્થાન હતું. એ ખાલી પ્લેટફોર્મ, નાનો વેઈટિંગરૂમ જોયા પછી અમે આગલાં પગથિયાં પર બેઠાં. એ યુવાન કહે, 'ટ્રેનમાંથી ધક્કો મારીને પ્લેટફોર્મ પર ફેંકી દેવાયા પછી એ અહીં બેઠા હતા.' એના જન્મ્યા પહેલાં બનેલા એ આખા બનાવની એને જાણ હતી. ને અલબત્ત, 'એ' એટલે મો. ક. ગાંધી.

બ્રાઝિલના ઉત્તર ભાગમાં, ગાઢ જંગલોની વચ્ચે વસેલા મનાઉઅસ શહેર પાસે રિઓ નેગ્રો - 'કાળી નદી' નામની નદી વહે છે. મહાનદ અમેઝોનમાં ભળી જતો એ અત્યંત બહુલ પ્રવાહ છે. એની અંદર સહેલ લેવા જે હોડી ભાડે કરી એમાં હું એકલી જ મુસાફર હતી, પણ મને કશો ડર ના લાગ્યો. એ નાવિક જેટલું અંગ્રેજી જાણે તેટલું હું પોર્તુગીઝ જાણું - એટલે કે સાવ ઓછું. પણ એણે મને જોવાનું બધું બતાવ્યું - ખાસ જાતનાં કમળનાં બે મીટર મોટાં પાન, ક્યાંક બાંધી રાખેલું મગરનું બચ્ચું વગેરે.

ઉપરાંત, મેં શાકાહારી રેસ્ટોરાં વિશે પૂછ્યું તો એ સમજ્યો, ને હા, મનાઉઅસ શહેરમાં એક છે, ક્યાં, ક્યા રસ્તા પર છે તે પણ જણાવ્યું. પછી હું ત્યાં પહોંચી પણ ગઈ. બપોરના ત્રણ વાગી ગયેલા, ને રેસ્ટોરાં બંધ જ થતી હતી, પણ મને ભારતીય તરીકે ઓળખી, તેથી મને જમાડી તો જરૂર, અને પૈસા પણ ના લીધા. જેવી પેલા અભણ નાવિકની માનવીયતા હતી, તેવી જ આ આહારગૃહના માલિકની પણ હતી.

ગરીબ-તવંગર, અભણ-ભણેલા, જાણ્યા-અજાણ્યા, ભાષા-બિનભાષા વગેરેની ઉપરવટ જઈને આવું બધું સમજવાની તૈયારી એટલે જ 'માનવીના ચહેરા'ની ઓળખ. કશું પણ, ક્યાંય પણ અણગમતું, ચિત્રવિચિત્ર, કે કુરૂપ-કુત્સિત લાગે જ શા માટે? તે તે જગ્યા માટે એ બધું પ્રમાણભૂત છે. બાકી તો, આખી દુનિયા એક જ જણે બનાવી છે. એમાં જેટલું વૈવિધ્ય છે, તેટલું જ વ્યક્તિગત છે.

આજકાલ 'ગ્લોબલ' (Global) શબ્દ બહુ વધારે પ્રમાણમાં વપરાઈ રહ્યો છે. એ ગેંસ ભરેલા મોટામસ ફુગ્ગા જેવો છે. બહુ ઊંચે જઈ ના શકે, ને

ગેસ ધીરે ધીરે ખાલી થતો રહે. 'વૈશ્વિક' શબ્દ જાણે ઘણો વધારે સૂચિત લાગે છે. કદાચ એ ઓછો વપરાય છે, તેથી હશે.

વિશ્વના સંદર્ભ મને ઠેર ઠેર મળે છે. પોર્તુગલના બેલેમના કિનારેથી નીકળીને વાસ્તો દ ગામાનાં વહાણ છેક ગોઆમાં, માંડોવી નદીમાં થતાં થતાં, પણજી શહેરની બહારના કિનારે પહોંચેલાં. ત્યારનું બનાવેલું, મુંબઈના ગેટ-વે જેવું કમાન-દ્વાર આજે પણ ત્યાં મોજૂદ છે. ગોઆમાં ઠેર ઠેર હજી પણ પોર્તુગીઝ પ્રમાણ દેખાય, અને વિસ્મિત કરતાં રહે.

એ જ રીતે, કિસ્ટોફર કોલમ્બસે જેમના દ્વારા પૃથ્વી પરના સાગર ખેડ્યા, તે ત્રણમાંથી બે વહાણો - 'નિન્યા' અને 'પિન્તા' -ની આબેહૂબ પ્રતિકૃતિ બનાવાઈ છે. હું અમેરિકામાંના લેક મિશિગન નામના મહા-સરોવર પરના કેનોશા નામના એક નાનકડા ગામે ગયેલી, ત્યારે એ બંને પ્રતિકૃતિ-વહાણ ત્યાં નાંગરેલાં, એ મને જોવા મળ્યાં, એમની અંદર ચઢવા પણ મળ્યું. એ અનન્ય આદ્ય-પ્રવાસી સાથે જાણે પાંચસો ને વીસ વર્ષે મારું સંધાન થયું.

એક વાર નાઈલ નદી પરના પ્રવાસ વખતે તો મને ખરેખર અડધું વિશ્વ એકસાથે આવી મળ્યું હતું. વહાણ ઇજિપ્તનું, સ્ટાફ ઇજિપ્શિયન, પ્રવાસીઓ પૂર્વ-યુરોપમાંના પોલેન્ડ દેશના; એમાં એક જ યુવાન જુદો હતો - એ હતો દક્ષિણ અમેરિકામાંના બ્રાઝિલ દેશનો. એ સિવાય, ભારતીય એવી એક હું હતી. એન્તોનિ નામનો એ બ્રાઝિલિયન યુવાન સરસ અંગ્રેજી બોલતો હતો, તેથી અમે બે વાતચીત કરી શકતાં.

એક સાંજે અમે ઉપરના ડેક પર બેઠાં હતાં. વાતવાતમાં એન્તોનિએ અંગ્રેજી નાટ્યવિદ્ પિટર બ્રૂકના, વિશ્વખ્યાત બનેલા, અતિમૌલિક 'મહાભારત'-નો ઉલ્લેખ કર્યો. ઇંગ્લંડમાં એણે એની રજૂઆત જોયેલી. પછી અચાનક એ કહે, એમાં એક જાપાની યુવકે રવીન્દ્રનાથનું એક ગીત ગાયું હતું. મને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું - અરે વાહ, રવીન્દ્રનાથ કોણ એની એને ખબર, અને વળી, એ ગીત ગવાયેલું, ને કોણે ગાયેલું એ પણ એને યાદ. એ ગીતના પહેલા ત્રણ શબ્દોનો સૂર પણ એને યાદ હતો, તે એ ગણગણ્યો.

મને તો આ બધું જ યાદ હતું. આ નાટ્યકાર, આ અનુષ્ઠાન, આ ગીત,

એ ગાયક, કે જેને હું એક વાર ટોકિયોમાં મળેલી પણ ખરી. ‘પિટર બ્રૂકનું મહાભારત’ કહેવાતો આ અદ્ભુત, આંતરરાષ્ટ્રીય કલાકારો સાથે રજૂ થયેલો, અતિમૌલિક, અને નવેક કલાક લાંબો એવો પ્રયોગ જોવાનું સદ્ભાગ્ય મને ન્યુયોર્કમાં મળ્યું હતું. એમાં પ્રયોજાયેલું, રવીન્દ્રનાથે લખેલાં હજારો ગીતોમાંનું એ એક ગીત હું જાણતી પણ હતી. એ પહેલા ત્રણ સૂરો એન્તોનિ ગણગણ્યો ના હોત તો પણ મને એ યાદ હતું જ. નાઈલના રેશમી પોત જેવા વહેણ પર સરતાં સરતાં, લક્ઝરથી આસ્વાન જતાં, ઈજિપ્તના આકાશ નીચે, એ ગીત મેં ગાયું.

માગ્યા વગરની, ધાર્યા વગરની કશીક અસાધારણ પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આવા બીજા ચમત્કાર પણ બનતા રહ્યા છે મારી સાથે - આવા જ વૈશ્વિક સ્તરે.

મારા ચિત્તની અંદર એક અંગત વાત છે - કે એકલાં પ્રવાસ કરવાના ફાયદામાં સૌથી મોટો એ છે, કે અન્યમાં, અન્યત્રમાં રમમાણ થઈ શકાય છે, જાતની સભાનતા વીસરી શકાય છે. જાતની બહાર નીકળવું, જાતનો ભાર ખંખેરવો આ રીતે શક્ય બને છે. ‘સાક્ષીભાવે’ જીવતાં આપણે શીખવાનું હોય છે. હું બધો ભાર ખંખેરીને, વિશ્વના સંદર્ભો વડે મને પોતાને ફરી ફરી, કે નવેસરથી પણ, પામતી રહું છું; ‘માનવ-ચહેરા’થી સર્વદા પરિચિત થતી રહું છું.

આપવું તે જ મેળવવું

શું દરેક માણસનો સ્વભાવ વધારે ને વધારે મેળવવાનો હશે? શું એ વાત સારી કહેવાય? પણ જોવાનું એ રહે છે કે શું મેળવવાની વાત છે. કદાચ એ મારી ભારતીય ચેતના હશે કે જેથી વધારે પડતી ભૌતિક એષણા રાખનાર અને ધન-સંપત્તિ ભેગી કરનાર મને લોભી લાગે છે. સ્વાર્થી અને સ્વકેન્દ્રીય પણ. છતાં જો કોઈ જરૂર પૂરતું પણ મેળવવાની ઇચ્છા ના રાખે, કે એ માટે પ્રયત્ન ના કરે તો એ આળસુ એને ઉદાસીન લાગે છે.

આ જ વ્યક્તિઓની વિચારસરણીમાં જો હકારાત્મક સભાનતા હોય તો? તો એ બંને રીતિ સારી કહી શકાય. જેની પાસે અખૂટ સંચય છે તે જો મોટો ભાગ અન્યોના ભલા માટે, સખાવત કરવામાં વાપરતો હોય તો તે દાની બને છે, અને ઓછો સંચય ઇચ્છનારને સંતોષી ગણી શકાય છે.

જેના મનમાં સહજ આનંદ છે તે સાચો સુખી છે, એમ હું પહેલેથી માનતી આવી છું. આવો આનંદ આવે ક્યાંથી? એ સમજણમાંથી આવે. ને સમજણ? તો એને કેળવવી પડે. મારે માટે વિકાસ કેવળ ભૌતિક નથી. આગળ વધવાની એક પ્રક્રિયા હોય છે, અને એમાં મન તથા બુદ્ધિ, ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક, સક્રિય સેવા તથા નિરીહપણું વગેરે ઘણું સ્થાન પામે તે જોતાં રહેવું પડે. કેવા સતત પ્રયત્ન માગતી રહે છે આ પ્રક્રિયા. સામે માઈલોના માઈલો દેખાતા હોય તો ક્યારથી થાક લાગવા માંડે? કદાચ વિચાર માત્રથી. પણ રોજ થોડો થોડો રસ્તો કાપતાં રહીએ તો? તો ઘણે દૂર જવું શક્ય છે.

અસંખ્ય લોકો ભક્તિભાવે ઊંચા પર્વતો પરનાં મંદિરોની જાત્રા કરવા પ્રેરાય છે. કેટલાયે સાહસીઓ તો આકાશ સુધી પહોંચતાં લાગે તેવાં શિખરોને સર કરવા નીકળી પડતા હોય છે. કેટલું કઠિન હોય છે ઊંડી ખીણોથી વીંટળાયેલી, ને પથ્થરોથી ખડકાયેલી કેડીઓ પર ચઢવું. પગ થાકી જાય ને શ્વાસ હાંફી જાય, પણ યાત્રાળુઓ અને સાહસિકો આગળ વધતા રહે છે - ઊર્ધ્વ ધ્યેય પ્રતિ. કંઈક આવાં જ ગતિ, મતિ અને પ્રયત્ન આવશ્યક છે જીવનના દરેક દિવસમાં. આપણી પાસે એક બહુ જ સરસ શબ્દ છે - વૈષ્ણવજન. આપણે એનો જ અર્થ પામવા મથતાં રહીએ તો?

બાહ્ય સ્થાન-સાધનોની જગ્યા જો મનન-ચિંતન, અને સારાપણાનું નિરીક્ષણ લે તો વ્યક્તિ પોતે જ પોતાનું માપ લેતાં શીખી જાય. હું નાનપણથી સારું સારું વાંચતી આવેલી-ગાંધીજી, વિવેકાનંદ, ગીતા, ઉત્તમ સાહિત્ય, ને તે છતાં મને લાગે છે કે સારા વર્તન વિશેનું શિક્ષણ મને પરદેશમાંથી મળ્યું. કોઈને પણ માટે સહજ સ્મિત હોવું, સામા આવતા માણસને કેમ છો કહીને કે માથું હલાવીને બોલાવવું, સાધારણ કહી શકાય તેવું કામ કરનારાં સાથે પણ વિવેકપૂર્વક વર્તવું - જેવી સાવ સામાન્ય બાબતો હું શીખી પરદેશમાં આવીને.

ભારતમાં આવો વર્તાવ જલદી જોવા નથી મળતો. અજાણ્યા સામે કોઈ હસે છે? સામે આવનારને આવકારે છે? ઘરમાં કામ કરનારાંને સારી રીતે બોલાવે છે? આના કારણમાં હું ભીડ, ધમાલ, ઘોંઘાટ, ધૂળ, તાપ, તડકો પણ જોઉં છું. બાહ્ય અગવડો એવી ને એટલી હોય કે મન હંમેશાં શાંત કે સાનંદ ના પણ હોઈ શકે. તેથી જ તો આ પર્વત ચઢવા જેવી વાત છે. જો જીવનને યાત્રા માની શકાય, અને ધ્યેય તે સારી વ્યક્તિ થવાનું હોય, તો તકલીફ લેતાં લેતાં પણ, ધીરજ રાખી ના શકાય?

સારું વાંચનારાં અને સારું સાંભળવા જનારાંની સંખ્યા આપણે ત્યાં ઘણી મોટી છે, પણ આચરણમાં ઉત્તારનારાં ઓછાં જોવા મળે છે. દા.ત. સુમતિ અને કુમતિ જેવા વિષય પર કથા સાંભળવા જઈ આવેલા લોકોમાંથી કેટલા પોતાના મનમાંથી નકારાત્મક ભાવ કાઢવા સમય, ને માનસિક શ્રમ ફાળવશે? ટેલિવિઝન પર રામાયણની સિરિયલ જોવા દેશ આખો બેસી જતો દેખાયો છે, પણ કોઈ જો રામની જેમ વચન પાળવાનો આગ્રહ રાખે તો એ પ્રશંસા પામશે કે હાંસી? આ જમાનામાં તે કંઈ રામ જેવા થવાનું હશે? - આવો મનોભાવ વધારે જણમાં જોવા મળવાનો.

આ જમાનો ખરેખર તો યંત્રપ્રેરિત અને યંત્ર-પ્રેમી બની ગયો છે. બધું ગ્લોબલ ગણાવા માંડ્યું છે. ગ્લોબલ એટલે હાથવગું ખરું, પણ નિકટનું કે નજીકનું નહીં. પ્રગતિની વ્યાખ્યા કદાચ બદલાઈ ગઈ છે. દેશને આગળ પડતો ગણાવવા માટે સરકાર એટલી ઉદ્યત થયેલી છે કે બહુસંખ્ય પ્રજાની અનેકવિધ જરૂરિયાતોનો ખ્યાલ કરવાનું એ ચૂકી જાય છે. યંત્ર તથા કમ્પ્યુટર વિષયક ક્ષેત્રોમાં ઈન્ડિયા ઘણું આગળ ગણાય છે, પણ બીજી ઘણી બાબતોમાં-

આપવું તે જ મેળવવું

ગરીબી, નિરક્ષરતા, પછાતપણું, ભીડ, ઘોંઘાટ, દૂષિત પર્યાવરણ ઇત્યાદિ-
દુનિયાની દષ્ટિમાં એ ઊણું પડતું સ્પષ્ટ દેખાય છે.

સાવ આરંભમાં મેં જે કહ્યું તે વિશે બે દાખલા આપવાનું મન થાય છે. એક તો એ કે ન્યુયોર્ક રાજ્યમાં જે વ્યક્તિ સૌથી વધારે શ્રીમંત ગણાય છે તે માઈકલ બ્લૂમબર્ગ છેલ્લાં આઠ વર્ષથી ન્યુયોર્ક શહેરના મેયર પણ છે - બહુમતીથી ચૂંટાઈ આવેલા મેયર. એ બિલિયોનેર છે, તે એમને જોઈને કે એમના વર્તનથી ખબર પણ ના પડે. એ પોતે ઓફિસે જવા શહેરની ભૂગર્ભરેલ લેતા હોય છે, અને કેટલાયે ફોટામાં સાદાં શર્ટ-પેન્ટમાં જ હોય છે. ખાસ કહેવાનું એ છે કે તાજેતરમાં અમેરિકાના ચાલીસેક આવા અત્યંત ધનિક જણે નક્કી કર્યું છે - નૈતિક જવાબદારીપૂર્વક - કે પોતાની સંપત્તિનો અડધો કે વધારે હિસ્સો સત્કાર્ય માટે આપવો. બ્લૂમબર્ગ આમાંના એક છે, અને અબજો ડોલર દાનમાં આપી દેવાના છે.

તો બીજા દાખલામાં મારા એક મિત્રનો ઉલ્લેખ કરવો છે. અમેરિકામાં રહીને પણ એ ખૂબ સાદાઈથી જીવે છે. એમની પાસે ખાસ આવક કે પૂંજ નથી, એમના નાનકડા ફ્લેટમાં ટેલિફોન સિવાય કોઈ યંત્ર નથી, અને વધારે કંઈ એમને જોઈતું નથી. પણ એ આળસુ નથી, બલ્કે ખૂબ સારા ચિત્રકાર છે, અને ઘણાં પ્રદર્શનમાં ભાગ લે છે. એ કહેતા હોય છે કે તમે જે આપો તે તમે (અકળ રીતે) મેળવો છો, ને જે (દુન્યવી રીતે) મેળવો છો તે ગુમાવો છો. અર્થ એ કે મેળવવાનો ને લેવાનો લોભ ના રાખવો.

એક દાનવીર અને એક સંતોષવીર. કેવાં ઉજ્જવળ ઉદાહરણ. આ બે વિચારસરણીની વચમાં કેટલી બધી જગ્યા છે. આ બે છેડાની વચમાં દરેક જણ પોતાને ફાવે તે પ્રમાણેની ગોઠવણ ના કરી શકે? સભાનપણે સારું કરવા પ્રયત્નશીલ ના થઈ શકે? એક ગીતમાં રવીન્દ્રનાથે કહ્યું છે કે મારું હૃદય આપવા પણ માગે છે, કેવળ લેવા નહીં. અલબત્ત, એમણે ભૌતિક કે લૌકિક વસ્તુઓ તરફ નિર્દેશ નથી કર્યો. એમને સ્નેહ, ભક્તિ, સંવેદન વગેરે અભિપ્રેત છે. આગળ એ ઈશ્વરને સંબોધીને કહે છે, મને તમારો હાથ આપો, એ હું પકડી રાખીશ, અને જીવનનું એકાકીપણું એથી રમણીય બનતું રહેશે.

લાલ દુપટ્ટો મલમલનો

દુનિયાના કેટલાય દેશોના, અને ઘણી વાર એમના પ્રાંતોના, પ્રજાજનો તે તે દેશ ને પ્રદેશને સ્વતંત્ર કરવાના આશયથી સરઘસ કાઢતાં, દલીલો કરતાં, બળી મરતાં, મરી ફીટતાં જોવા મળતા હોય છે. વિભિન્ન થવાનો આ જુસ્સો, પોતાના જ સહવાસીઓ માટેનો આ રોષ, આ વેર-ભાવ ઘણી વાર સાવ અસ્થાને, અને અન્યાયી લાગતો હોય છે. આ પ્રતિકારીઓએ પોતાની આવી માગણી પ્રત્યે શું પૂરતો વિચાર કર્યો હોય છે?

વિભાજિત થઈ જવાથી જ શું સ્વતંત્રતા મળી ગઈ કહેવાય? ને ધારો, કે ધાર્યા પ્રમાણેની સ્વતંત્રતા મળી ગઈ, તો પછી શું? એ સાથે જ શું હજારો ને લાખો લોકોની જિંદગી સુધરી જશે? બધા સુખી અને સુરક્ષિત થઈ જશે?

કેવળ એક પ્રવાસી જ નહીં, પણ એક સ્થાન-પ્રેમી તરીકે આ પ્રશ્નોની અનિવાર્યતા પ્રમાણીને હું કષ્ટ પામતી રહું છું. એ જોઈ શકાય છે, કે સ્વતંત્રતા મળી ગઈ એટલે સફળ પરિણામ મળી ગયું, એમ નથી થતું. બલ્કે, એ હકીકત છે કે સ્વતંત્રતા મળી જાય તે પછી એને સાચવવી, સંભાળવી, એનું જતન કરવું, એના સ્વાભાવિક લાભ મેળવવા વગેરે પ્રક્રિયાઓ અત્યંત જટિલ અને કઠિન હોય છે.

આખા સમાજના સંદર્ભે નહીં, પણ અહીં કેવળ સ્ત્રી-સંદર્ભે સ્વતંત્રતાની વાત કરવાની છે, ને આ ખ્યાલમાં તો પ્રશ્નો ઘણા વધારે જટિલ હોય તેમ લાગે છે. અમેરિકા તેમ જ યુરોપના દેશોમાં - એટલે કે પાશ્ચાત્ય જગતમાં - સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય અને સ્ત્રી-મુક્તિ અંગે સાર્વજનિક ચળચળો, બૌદ્ધિક પરામર્શ, અને કાનૂની લડતો એકસો વર્ષોથી ચાલતી આવી છે. એના ફળરૂપે અમેરિકામાં સ્ત્રીઓને મત આપવાનો હક, પહેલવહેલી વાર, ૧૯૨૦ના દાયકામાં મળ્યો. ચૂંટણીમાં હકથી ને છૂટથી મત આપી શકે, ને તે રીતે સામાજિક, રાજકીય વગેરે બાબતોમાં સ્ત્રીઓ પોતાનો મત દર્શાવી શકે, એ થયું સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાની દિશાનું પ્રથમ પગથિયું.

બે વિશ્વયુદ્ધો પછી અર્થતંત્ર સુધર્યાં, સ્ત્રીઓ કામે જતી થઈ, ને પોતાની

આવક મેળવવા લાગી. મોટો લાભ કહેવાય, કેમ? પણ એ સાથે સમસ્યાઓ પણ વધી. વધારે કમાતી પત્ની પર પુરુષો ઈર્ષા કરતા થયા, ઘરનાં કામ રહી જતાં હોય તો પુરુષ ક્રોધ કરતા થયા. ઉપરાંત, આમ બહાર નીકળતી થયેલી સ્ત્રીઓ બહુ આધુનિક અને મુક્ત મનની ગણાવા લાગી.

‘સ્વતંત્ર’ થયેલી જણાતી સ્ત્રીઓને આજે પણ, પશ્ચિમમાં પણ, માનસિક તેમ જ શારીરિક યાતના ભોગવવી પડે છે.

અમેરિકાના સમાજમાં ઘરેલુ અત્યાચાર, તથા દરેક પ્રકારની - પત્ની, ગર્લ ફ્રેન્ડ, ફક્ત દેહ-સુખ માટે મળતી - સ્ત્રીને જે રીતે માર ખાવો પડે છે, તે ખૂબ જ મોટી સમસ્યા ગણાય છે. દારૂની અને માદક દ્રવ્યોની લત હોવી, તે આ સમાજનો સૌથી મોટો કૂટપ્રશ્ન છે. તે પછીના ક્રમાંકે આવે છે સ્ત્રીઓની આ સ્થિતિ. ઉકેલ હંમેશાં સહેલો કે સીધો નથી હોતો. ઘણો માર ખાતી, હડધૂત થતી, અપમાન પામતી અસંખ્ય સ્ત્રીઓ એ જ પુરુષને ઘણી વાર છોડી પણ નથી શકતી. ‘હવે એ એવું નહીં કરે’, એમ માનીને એની પાસે પાછી જતી રહે છે. આ બાબતે ઘણા દાખલા અને મોટી ટકાવારી મળી શકે છે. પશ્ચિમની સ્ત્રીના જીવનના આ બે છેડા લાગે છે - આવક ને પદવી દ્વારા સ્વતંત્રતા હોવી, અને પુરુષના હાથે માર ખાવો ને હવસનો ભોગ બનવું.

વીસમી સદીમાં સ્ત્રીની સહાય માટે ગ્લોરિયા સ્ટાઇનમ, બેટી ફ્રીડન, સુઝન ફાલુદી જેવી મહિલાઓએ જે પ્રયત્ન કર્યા એમાં ‘સ્વતંત્રતા’ શબ્દ નહીં, પણ ‘મુક્તતા’ જેવો શબ્દ વપરાયો હતો. એમાં ‘મોકળાશ’ ઉપરાંત ‘ન્યાય’ અને બિનપક્ષપાતી વલણના આગ્રહ અનુભવાય છે. ચળવળનો ઈરાદો સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવાનો જ હતો, પણ હંમેશાં એમાં સફળતા નહોતી પણ મળી. અમુક ફાયદા જરૂર થયા હશે, પણ ગેરફાયદા પણ થયા. એક જ દાખલો લઈએ તો, સ્ત્રી અને પુરુષને સમાન હક આપવાની બાબતે સ્ત્રીને નુકસાન થયું કહેવાય, કારણકે જો સ્ત્રીની આવક વધારે હોય તો તે સ્ત્રીને, છૂટાં થવાની સાથે, પતિને અડધો ભાગ, તેમ જ મહિને મહિને ભરાણ-પોષણના પૈસા આપવાની ફરજ પડી.

સ્વતંત્રતાનો આગ્રહ માણસજાત માટે કદાચ સૌથી અઘરો અને જોખમી અભિગમ છે. સ્ત્રી અને પુરુષને બરાબર અડધેઅડધું મળવું જોઈએ, એ દલીલ

હંમેશાં અને બધી બાબતે શક્ય ના કહેવાય. જીવનનો એક સ્વાભાવિક પ્રવાહ છે, જેમાં એક નાવમાં બેસીને નર અને નારી બે હલેસાં ચલાવે છે. એમાં ગણતરી કરવાની નથી હોતી, પણ સમતુલન જળવાઈ રહે તેવો પ્રયત્ન જ કરતાં રહેવાનું હોય છે.

વળી, ‘સ્વતંત્રતા’ શબ્દ લાગે છે જુસ્સા અને જેહાદના ભાવથી ભરેલો, પણ ખરેખર તો એ બહુ સુકોમળ છે. એનું પોત હાથનું વણેલું તો છે જ, પણ મલમલ જેવું મુલાયમ પણ છે. પહેલાં તો એ વાત છે, કે કેટલાંને ‘સ્વ’ એટલે કે પોતાની જાતની કેટલી જાણકારી હોય છે? આને માટે હજારો વર્ષોથી પ્રશ્નો ને પ્રયત્નો થતા આવ્યા છે. ઈ. સ. પૂર્વેના ૬૭૦મા વર્ષમાં જન્મેલા ગ્રીક ફિલોસોફર સોક્રેટિસ એક સૂચન કરી ગયા છે - ‘જાતને ઓળખો.’ એટલે કે, કશી મોટી માગણી કરતાં પહેલાં તો જાતની સમજણ મેળવો જ. અને બીજું, પોતાની જાતનું, પોતાના મનોમાનસનું તંત્ર-ચાલન, જાણે કે એની વ્યવસ્થા અને વહીવટ, કોઈને કે પોતાને અન્યાય કર્યા વગર, ઉદારતા અને હોશિયારીપૂર્વક, કેટલા કરી શકે? આથી જ કહેવાય છે ને, કે (જાતની પાસેથી, તેમ જ જાતને માટે) કશી પણ માગણી કરતાં પહેલાં પૂરતો વિચાર કરી લો કે શું માગી રહ્યા છો.

શુદ્ધ પ્રકારની સ્વતંત્રતાને જીરવવી જરા પણ સહેલી નથી - કોઈ પણ દેશ કે પ્રદેશને માટે હોય, કે પછી કોઈ સમાજ કે વ્યક્તિને માટે હોય. એને મેળવવા ઘણુંય જતું તો કરવું જ પડે, પણ એ સાથે કંઈક છૂટ પણ મૂકવી જ પડતી હોય છે. આધુનિક સમાજની સ્ત્રીઓ પોતાની આવક, પદવી અને પ્રભાવ પ્રત્યે આત્મવિશ્વાસ ધરાવતી હોય છે, એકલાં પણ સુખેથી જીવવા માટે પોતાને પર્યાપ્ત માનતી હોય છે, પણ આર્થિક ને સામાજિક રીતે સ્વતંત્ર હોવામાં જ ‘સ્વતંત્રતા’નો સાચો કે પૂરેપૂરો અર્થ નથી.

સ્વતંત્રતાના કલ્પનમાં ઘણી વાર આવશ્યકતાને બદલે આવેશ વધારે હોય છે. ‘હું શા માટે આમ ના કરું?’ અથવા ‘મને ગમશે તેમ જ કરીશ’ જેવા વિચારોમાં એક આણસમજ છે, એક જોખમી દુરાગ્રહ છે. આવા વલણ ‘સ્વતંત્રતા’ના મૂળમાં ક્યારેય ના હોય. ઉપરાંત, આ શબ્દને અડીને જ રહેલા છે બીજા હીણા શબ્દો, જેવા કે સ્વચ્છંદતા, સ્વાર્થતા. જરાક પગલું ચૂકી જતાં,

સહેજમાં, લક્ષ્મણ-રેખાની જેમ એક અદૃશ્ય સ્વાતંત્ર્ય-રેખાની બહાર નીકળી જઈ શકાય છે. ને ત્યાં જ હોય છે સ્વચ્છંદ અને સ્વાર્થ જેવાં લોભનીય લાગતાં તત્ત્વોનો બનેલો લપસણો ગેરમાર્ગ.

અમેરિકામાં સ્ત્રીને પુરુષસમોવડી થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા હોય છે. ઊંચી પદવી અને સફળ કેરિયર મેળવવાને માટે એ કુટુંબ, પતિ, સંતાનો વગેરે ઘણું ગુમાવવા, તેમ જ સર્વસામાન્ય એવી માનવીય હૂંફ વગર પણ ચલાવવા તૈયાર હોય છે. યુવાનીનાં ઊર્જયુક્ત વર્ષોમાં પોતાની આ નિઃસીમ સ્વતંત્રતાને લીધે એનો આત્મવિશ્વાસ ટોચ પર હોય છે. છતાં એ દરમિયાન પણ, બહુધા એ પોતાને પુરુષથી નીચેનું સ્તર પામતી જોતી હોય છે. ને ઉંમર વધતી જાય ત્યારે છેવટે એકલતાનો ભોગ પણ એ જ બનતી હોય છે.

દુનિયાના કેટલાક દેશોમાં ઘણાં વર્ષોથી મુખ્ય પદવી પર સ્ત્રીઓ રહેતી આવી છે, જેમ કે ઈન્ડિયા, ઈઝરાયલ, ઈંગ્લંડ વગેરે ને પછી ઉત્તર-યુરોપના દેશો. અમેરિકામાં દેશના નાયબ પ્રધાનની પદવી માટે ઘણાં વર્ષોથી (૧૯૮૦ના દાયકાથી) સ્ત્રીઓ પ્રયત્ન કરતી રહી, ચૂંટણી લડતી રહી, ત્યારે છેવટે, ૨૦૨૦ની ચૂંટણીમાં પહેલવહેલી વાર, એક સ્ત્રી એ સ્થાન પામી. અત્યુચ્ચ સ્થાને રહેલી સ્ત્રી પણ જાહેર જીવનમાં સતત પરીક્ષણ અને ટીકા-ટિપ્પણી પામતી રહે છે - કેવળ અભિપ્રાયો અને બૌદ્ધિક અભિગમો માટે જ નહીં, બાહ્ય દેખાવ માટે પણ. વાળની સ્ટાઇલ સારી નથી લાગતી, કપડાંનાં ઠેકાણાં નથી, અથવા વધારે પડતો દેખાવ કરે છે, વગેરે. આ ખૂબ મોટી વક્તા છે, કારણ કે જે સ્ત્રી પાસે ઊંચી પદવી માટેની દક્ષતા અને સજ્જતા છે, તે લોકપ્રિય થવામાં સફળ ના પણ થાય.

ઈન્ડિયાની બહારના દેશોમાં જન્મેલી અને ઊછરેલી ઈન્ડિયન કન્યાઓ તે તે સમાજનાં વલણ જ અપનાવતી હોય, તે સ્વાભાવિક છે. એમાં ઘણી વાર એને કુટુંબનો જ સામનો કરવો પડે, ને ઘણી વાર એને જ એ વલણોનો ભોગ બનવું પડે. અમેરિકામાં ભણેલી ઈન્ડિયન યુવતી કોઈ પણ પ્રોફેશનમાં આગળ આવી શકે છે. સારી નોકરી ને આવકને લીધે એ સ્વ-નિર્ભર રહી શકે છે, અને આથી એ પોતાના અસ્તિત્વને 'સ્વતંત્ર' સમજતી હોય છે, પણ આ જ રીતે જન્મેલા અને ઊછરેલા ઈન્ડિયન યુવાનો પણ આવી બધી રીતે

સમાન જ હોય છે. કદાચ તેથી જ હશે, કે ઘણા ઈન્ડિયન યુવા-સદસ્યો બિન-ભારતીય પાત્રો પસંદ કરતાં દેખાય છે. ઈન્ડિયન પાત્ર સાથે થયેલાં ઘણાં લગ્ન લાંબું નથી પણ ટકતાં.

અલબત્ત, કારણ એકથી વધારે હોઈ શકે છે. આમાં સૌથી મોટું કારણ ઘરસંસાર છે, એમ સ્પષ્ટ થયું છે. લગ્ન પહેલાંનું હળવા-મળવાનું ખાસ્સું રોમાન્ટિક હોય છે, ને ઊંડા પ્રેમ જેવું લાગે છે. લગ્ન પછીની રોજની જિંદગીમાં તો બંનેને નોકરી પર જવાનું, બંનેનું કામ ખૂબ જવાબદારીવાળું હોવાનું અને ઘણો સમય લઈ લેવાનું. સાથે જ, થાક્યાંપાક્યાં ઘેર આવ્યા પછી જમવાની તજવીજ કરવાની, ઘરનાં બીજાં કામ કરવાનાં. એમાંનું કશું પરણ્યા પહેલાં એ યુવતીએ કે યુવકે કર્યું જ ના હોય. હા, લગ્ન પહેલાં તો ઘણું બહાર ખાતાં હતાં, પણ હવે એનાથી કંટાળ્યાં પણ હતાં.

પાત્ર ઈન્ડિયન છે કે અમેરિકન, એમાં ફેર તો પડે જ છે. કોઈ ગૂઢ રીતે જાણે એક જ લાગતી સમસ્યાનું સમીકરણ જુદું થતું હોય છે. ઘણી ઈન્ડિયન યુવતીઓ મધ્યવયે પહોંચ્યાના અરસામાં, પોતાના જ તે સમય સુધીના ‘સ્વતંત્રતા’ના અભિગમને બદલવા, એમાં છૂટછાટ મૂકવા, ને લગ્ન કરવા તૈયાર થયેલી હોય છે; સાદું, પણ સુખી, જીવન ગંખવા લાગતી હોય છે. ત્યારે પાત્ર મળવું એને માટે અઘરું બનેલું હોય છે. એ જ ઉંમરનો યુવાન તો ત્યારેય મુરતિયો બનવાને ‘લાયક’ ગણાતો હોય છે.

તો લગભગ સર્વત્ર આ જ છે સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેનો સંપૂર્ણ રીતે વાસ્તવિક એવો ભેદ: એકની સ્વતંત્રતા કાળક્રમે સજાડપ થઈ શકે છે, જ્યારે પુરુષે સ્વતંત્રતાના નામનું રટણ કરવાનું હોતું નથી. અમેરિકાના ઈન્ડિયન સમાજમાં એવા ઘણાય દાખલા બને છે, કે જ્યારે યુવાને અમેરિકામાં સ્થાયી થવાનો પરવાનો ધરાવતી ઈન્ડિયન યુવતીની સાથે લગ્ન કર્યાં હોય, ને સાથે સંસાર કરે, પણ એ યુવાનને જેવો એ પરવાનો મળી જાય કે તરત એ ઘર છોડીને જતો રહે, દેશમાં ક્યાંય ગુમ થઈ જાય. સ્વ-તંત્રતા, સ્વ-નિર્ભરતા ને સ્વ-નિર્ણયના ગુમાનમાં સ્વ-નષ્ટતા તરફ ના જતી રહે તે ખ્યાલ યુવતીઓએ રાખવાનો જરૂરી છે.